

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİ ARASINDA FƏRQLİ SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏR

Tamam Mehrabova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
<https://ORCID.org/0000-0001-7719-9546>
mehrabovat@gmail.com*

Xülasə

Dilin ümumi hadisə kimi cəmiyyətin fəaliyyətinin müxtəlif səviyyələri ilə yaxından əlaqəsi var. İnsanların əlaqəli olduğu və dərinəndən ilgi göstərdiyi sahələrdən ən qabaqcılı türkologiya elmidir. Türkologiyaya dair öz həllini tapmamış, yetərincə həll edilməmiş problemlərindən biri genoloji bölgüyə əsasən dillərin qarşılıqlı öyrənilməsi və müqayisə olunması məsələsidir. Türkologiyanın öyrənilməsinin ilkin izlərini XI yüzilliyin böyük türkoloqu Mahmud Kaşğarnin əsərlərində görürük. Onun əsərlərində türk dillərinin, dialektlərinin müqayisəli fonetika, leksika və qrammatikası, onların səs-hərf tərkibi aydınlaşdırılır.

Dillərin qarşılıqlı öyrənilməsinin bir əhəmiyyəti də qohum dillərin müxtəlif cəhətdən oxşarlıq və fərqliliyin aşkara çıxarılmasıdır. Bu istiqamətdə olan problem situasiyalar son illər daha çox tədqiqat obyektinə çevrilir, onun prinsip və istiqamətləri müəyyənləşdirilir.

Kökü eyni olan dillər genoloji cəhətdən qohum hesab olunur. Tərkib və strukturca oxşar dillərin hamısına birlikdə dil ailəsi deyilir. Azərbaycan dili Altay dilləri ailəsinin türk dilləri qrupunun oğuz yarımqrupuna daxildir. Oğuz yarımqrupuna Azərbaycan, Türkiyə türkcəsi, türkmən dili və qaqauz dilləri daxildir. Bu dillərin oxşar cəhəti o qədər çoxdur ki, dillər bölünən zaman belə onların lüğət tərkibi, fonetik və qrammatik quruluşları bir-birinə yaxın olur. Bu səbəbdən də eyni dil qrupuna mənsub insanlar bir-birilərini daha yaxşı anlayır.

Açar sözlər: sintaksis, cümlə üzvləri, cümlə, dil qrupu.

DIFFERENT SYNTACTIC FEATURES BETWEEN THE AZERBAIJANI AND TURKIC LANGUAGES

Tamam Mehrabova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Language, as a general phenomenon, is closely connected with various levels of social activity. One of the leading fields with which people are connected and in which they show deep interest is the science of turkology. One of the problems related to turkology that has not yet been resolved or has not been sufficiently resolved is the issue of the mutual study and comparison of languages based on genealogical classification. We observe the initial traces of the study of Turkology in the works of the great turkologist of the 11th century, Mahmud Kashgari. In his works, the comparative phonetics, lexicon, and grammar of turkic languages and their dialects, as well as their sound-letter composition, are clarified.

One of the significances of the mutual study of languages is also the identification of similarities and differences among related languages from various aspects. In recent years, problem situations in this direction have increasingly become objects of research, and their principles and directions have been determined.

Languages that have the same root are considered genealogically related. All languages that are similar in terms of composition and structure are collectively called a language family. The Azerbaijani language belongs to the Oghuz subgroup of the turkic language group of the Altaic language family. The Oghuz subgroup includes Azerbaijani, turkish, turkmen, and gagauz languages. The similarities among these languages are so numerous that even when the languages diverge, their lexical composition as well as their phonetic and grammatical structures remain close to one another. For this reason, people belonging to the same language group understand each other better.

Key words: syntax, sentence members, sentence, language group.

РАЗЛИЧНЫЕ СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ И ТЮРКСКИМИ ЯЗЫКАМИ

Тамам Мехрабова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Язык как общее явление тесно связан с различными уровнями деятельности общества. Одной из ведущих сфер, с которыми люди связаны и к которым проявляют глубокий интерес, является наука тюркология.

Одной из проблем, связанных с тюркологией, которая до настоящего времени не получила окончательного или достаточного решения, является вопрос взаимного изучения и сопоставления языков на основе генеалогической классификации. Первые следы изучения тюркологии мы наблюдаем в трудах великого тюрколога XI века Махмуда Кашгари. В его трудах разъясняются сравнительная фонетика, лексика и грамматика тюркских языков и их диалектов, а также их звуко-буквенный состав.

Одним из значений взаимного изучения языков является также выявление сходств и различий между родственными языками с различных точек зрения. В последние годы проблемные ситуации в этом направлении все чаще становятся объектом исследований, определяются их принципы и направления.

Языки, имеющие общий корень, считаются генеалогически родственными. Все языки, сходные по составу и структуре, в совокупности называются языковой семьей. Азербайджанский язык относится к огузской подгруппе тюркской группы алтайской языковой семьи. В огузскую подгруппу входят азербайджанский, турецкий, туркменский и гагаузский языки. Сходство между этими языками настолько велико, что даже в процессе их разделения их лексический состав, а также фонетическая и грамматическая структура остаются близкими друг к другу. По указанной причине лица, относящиеся к одной языковой группе, демонстрируют более высокий уровень коммуникативного взаимопонимания.

Ключевые слова: синтаксис, члены предложения, предложение, языковая группа.

Giriş/Introduction

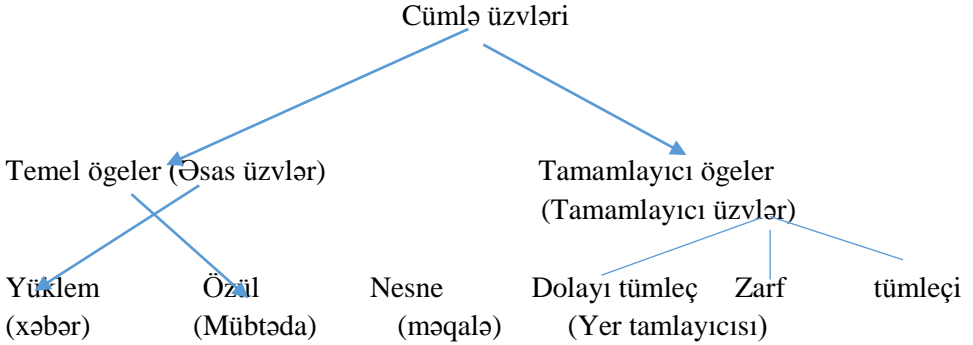
Türk dillərinin qədim və müasir vəziyyəti, ümumi inkişaf xüsusiyyətləri, çoxsaylı dil hadisələri və faktları bizə bunu deməyə əsas verir ki, qohumluğu olan dilləri bir-biri ilə müqayisə etmək və tarixi inkişaf prosesində baş vermiş fonetik, morfoloji, sintaktik və s. dəyişiklikləri üzə çıxarmaq çox vacib məsələlərdəndir. Bunu ancaq əldə olunmuş nəticələri qarşılaşdırmaqla, saf-çürük etməklə izləmək olar. Müqayisəli metodun mahiyyəti qohum dillərin oxşar və fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmaq və bu dildə danışanların bir-birlərini anlama məsələsi probleminin həllinə nail olmaqdır. Tədqiqata cəlb olunmuş qohum dillərin qarşılıqlı öyrənilməsi təkcə fonetikanın, leksikanın, qrammatikanın əsaslı tədqiqi ilə bitmir, burada çox sahəli müqayisə vasitələrindən də geniş istifadə edilir, dillçiliyin müəyyən edilmiş bir sahəsi əsas götürülür, bu sahəyə nə aiddirsə, öyrənilir. Türkologiyada bir çox dillər bu vasitə ilə tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Yer üzündə danışılan bütün dillərin öz struktur xüsusiyyətləri var. Bir dili digər dillərdən fərqləndirən ən əsas xüsusiyyətlərdən biri söz ehtiyatının mövcudluğundan çox, cümlədəki sözlərin düzülüşündəki fərqlərdir. Söz və söz birləşmələrinin dildəki funksiyalarını, onların bir-biri ilə əlaqəsini, sıra və cümlə növlərini araşdıran və tədqiq edən elm sahəsinə cümlə bilikləri və ya sintaksis deyilir. Tərifdən də anlaşıldığı kimi, cümlə məlumatının mövzusu hökm daşıyan ifadə vahidi olan cümlə ilə hökm daşımayan söz birləşmələridir. Bu bölmədə əsas ifadə vahidi olan cümlədəki söz birləşmələri, söz və şəkilçilərin cümlədəki funksiyaları, onların sırası və cümlə növləri haqqında danışılacaqdır.

Dilin lüğət tərkibindəki sözlər morfoloji yolla dəyişərək, sintaktik yolla bir-birilə əlaqələnilir. Bu əlaqələnmə zamanı sintaksisin ən ibtidai vahidi söz birləşməsi yaranır. Həm də sözlərin bir-birilə sintaktik əlaqəsi zamanı cümlə formalaşır. Cümlələrin bir-birilə əlaqəsi isə mürəkkəb sintaktik bütövləri, yəni mətni yaradır. Deməli, sintaksisdə söz birləşməsi, cümlə və mürəkkəb sintaktik bütövlər, yəni mətn öyrənilir.

Söz qruplarından daha geniş olan müstəqil qrammatik quruluşu olan cümlə [Eker, 2006] sözlərin təsadüfi üst-üstə düşməsi ilə deyil, müəyyən qaydalara uyğun birləşməsindən yaranan bir bütövdür. Məsələn; “böyük ev” sifəti sözlərin sırasını dəyişərək “ev böyükdür” cümləsinə çevrilir. Ona görə də sözlər yalnız cümlə daxilində mənə və dəyər qazanır. Cümlə müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən hissələrdən ibarət bütövdür. Bu tamın hissələri öz funksiyalarına görə subyekt, predikat, obyekt, yer tamamlayıcı, zərf tamamlayıcı adlanır istifadə olunan cümlə elementləridir. Türk dilində cümlə elementlərinin sırası subyekt-tamamlayıcı (obyekt, yer tamamlayıcı, zərf tamamlayıcı)-predikat

sırasına görədir. Cümlədə kənar elementlər adlanan başqa sözlər də ola bilər. Bunlar cümlənin elementləri sayılmır.

Cümlənin tamamlayıcı elementləri – obyekt (tamamlıq). Subyektin hərəkətindən bilavasitə təsirlənən və keçid feili tamamlayan sözlərə obyekt deyilir. Cümlədə əsas elementlərdən sonra ən mühüm elementdir. Çünki keçid, səbəb və səbəb feillərlə qurulan cümlələr obyekt işlədilməyəndə natamam qalır və cümlənin mənası aydınlaşmır. Predikatı keçidsiz feil və ya isim olan cümlələrdə obyekt olmadığı halda keçidli feili cümlələrdə hərəkət obyekt üzərində baş verir. Subyektlə obyekt arasında təsiredici-təsirli əlaqə mövcuddur. Subyeksiz heç bir obyekt yoxdur.

Cümlədə müəyyən və ya qeyri-müəyyən varlığın göstərilməsinə görə obyekt iki cür qiymətləndirilə bilər:

- Müəyyən edilmiş obyekt;
- Qeyri-müəyyən obyekt.

Müəyyən bir varlığa rast gələn və predikativ hal şəkilçisi (-ı, -i, -u, -ü) alan cisimlərə müəyyən obyektlər deyilir. Cümlə təhlilində predikatdan verilən sual “nəyi?”, “kimi?”dir. Suallar göstərilən obyektə tapmağa yönəlib. Göstərilən obyektin cümlədəki yeri dəyişə bilər.

Bəzi obyektlər hal şəkilçisini almasalar da, müəyyən bir varlığa istinad edə bilərlər. Məsələn, “Çalışmaya başlamazdan önce Mozart dinliyordu”. Cümlədə Mozart sözü konkret şəxsə aid olsa da, təqsirləndirici hal şəkilçisi olmadan işlənir.

Tip cavab verən və predikativ hal şəkilçisi qəbul etməyən obyektlərə qeyri-müəyyən obyektlər deyilir. Cümlənin mövzusunun tapdıqdan sonra nə? qeyri-müəyyən obyektə sual verməklə tapmaq olur, qeyri-müəyyən obyektin cümlədəki yeri dəyişir. Qeyri-müəyyən obyekt həmişə predikatın qarşısındadır, predikat və qeyri-müəyyən obyekt arasında olan “bile, de, dahi, daha” bağlayıcıları istisna olmaqla.

1. Cümlədə birdən çox obyekt ola bilər. Lakin bu obyektlər müxtəlif növ ola bilməz. Başqa sözlə desək, cümlədə həm qeyri-müəyyən obyekt, həm də müəyyən obyekt ola bilməz.

Nümunə: Sakladığı altınları, paraları, ipek kumaşları tek tek çıxardı.

Bu cümlədə üç müəyyən obyekt var. Nə çıxardı? (sakladığı altınları, paraları, ipek kumaşları)

2. Bəzi cümlələrdə ikinci obyekt cümlədəki birinci obyektin izahçısı ola bilər.

Örnek: Savaş günlerini, ekmeğin karne ile dağıtıldığı o günleri, unutamıyordum.

Bu cümlədəki “ekmeğin karne ile dağıtıldığı o günleri” ifadəsi birinci obyektin izahıdır.

3. Cümlənin obyektini müstəqil cümlə ola bilər.

Nümunə: Aynanın karşısında kendini öyle görünce “Bu ben miyim?”

Bu cümlədəki predikat “Nə dedi?” sualının cavabı olan “Bu benim?”dir. Cümlə qeyri-müəyyən obyekt kimi çıxış edir.

Məkan tamamlayıcısı. Cümlədə predikatın bildirdiyi hərəkətin və ya hadisənin yerini və istiqamətini göstərir; yaxınlaşma (-a), varlıq (-da) və ya gediş (-dan) şəkilçilərindən birini alan elementdir. Bütün nominal sintaktik strukturlar lokativ tamamlayıcı ola bilər. Cümlənin təhlilində “nəyə, nəyə, niyə, haradan, haradan, kimə, kimin, kimdən” kimi predikativ suallar yer tamamlayıcısını tapır.

Cümlədəki yer bildirici tamamlayıcı söz və ya söz birləşməsi ola bilər.

Nümunə: Ayşe Hanım, yıllardan beri sağlık ocağında hemşirelik yapıyordu.

Bu cümlədə yer tamamlayıcısı kimi çıxış edən “sağlamlıq mərkəzində” ifadəsi qeyri-müəyyən isim birləşmədir, harada? sualına cavab verir.

2. Yerli tamamlayıcı sıra və ya asılı cümlələrdə ümumi ola bilər.

Nümunə: Murat hastanenin bahçesinde hastasını düşünüyor, güzel bir haber bekliyordu.

4. Yer bildirən tamamlayıcı cümlədə izahedicisi ilə birlikdə gələ bilər.

Nümunə: Anadolu’da, bir bozkır kasabasında büyümüşüm.

Zərf tamamlayıcısı. Zərf tamamlayıcısı cümlənin mənasını zaman, səbəb, üslub, istiqamət, ölçü, şərait və s. aspektlərdən tamamlayan və məhdudlaşdırən elementlərdir. Zərf tamamlayıcısı təyinedici tamamlayıcıdır. Mühakimə ifadələrində predikatın zaman, istiqamət, keyfiyyət və kəmiyyət baxımından ifadə etdiyi hərəkət və ya hadisənin mənasını tamamlayan elementlərə təyinedici tamamlamalar deyilir.

Cümlədə zərf kimi işlənən element isim və ya söz birləşməsi ola bilər. Cümlə təhlili tədqiqatlarında “nə vaxt, niyə, necə, nə qədər, nə ilə, hansı şəkildə, kiminlə, hansı vəziyyətdə, hansı şəraitdə, hansı istiqamətdə” kimi predikativ suallar zərf ifadəsini tapmağa yönəlib.

Zərf tamamlamasının əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi sadalaya bilərik:

İsmlər istiqamət şəkilçiləri (-ra / -ar), vasitə şəkilçiləri (-la / -n) və bərabərlik şəkilçiləri (-ca / -ça) alaraq cümlədə zərf rolunu oynayır.

Nümunə: Bu uzun yolu bisikletlə gəlmişdi.

Elindeki çantayı yavaşca yere bıraktı.

-p -ıp, -arak, -a, -ınca, -madan, -maksızın, -dıkça, -alı, -ken, -dığın- zərf-fel şəkilçiləri alaraq cümlədə zərf kimi işlənir.

Nümunə: Doktor, reçeteyi yazıp yolladı.

Tek bir söz söylemeden masadan kalktı.

Cümlədəki söz birləşmələri arasında bağlayıcı söz birləşmələri, ixtisar söz birləşmələri, təkrar söz birləşmələri, isim və sifət ifadələri, zərf-feil birləşmələri, ön söz birləşmələri zərf kimi çıxış edə bilər:

Bütün sevdiklerimi birer birer kaybettim.

Bu gece, misafirleri evden ayrılacaklarmış

Ödevlerini bitirmediği için öğretmeninden azar işitti.

Nəticə/Conclusion

Dil ictimai hadisə kimi fəaliyyətimizin müxtəlif təbəqələri ilə əlaqəlidir. Dillərin qarşılıqlı öyrənilməsi qohumluğun müəyyənləşməsi ilə yanaşı xalqlar arasında da bağlılığın qədim tarixini açmağa imkan verir. Bu sahədə olan dil faktları əvvələ nisbətən daha çox araşdırılır, qarşılıqlı araşdırma yolları və istiqamətləri müəyyənləşdirilir. Müqayisəli şəkildə aparılan tədqiqatlar linqvistik qayda-qanunları müəyyən edir, qrammatik kateqoriyalara xas olan individual dil yeniliklərini ortaya qoyur. Türk dillərinin qədim və indiki vəziyyəti, ümumi təkamül xüsusiyyətləri, çoxsaylı linqvistik hadisələri və faktları sübut edir ki, onları bir-biri ilə qarşılaşdırmaq, müqayisə etmək və inkişaf gedişində baş vermiş fonetik, morfoloji, sintaktik və s. dəyişiklikləri aşkar etmək çox vacib məsələlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Xəlilov, B. (2017). Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. – Bakı: Elm”. – 427 s.
2. Müasir Azərbaycan dili (1980). III hissə. Sintaksis. – Bakı: AMEA. – 424 s
3. Rəsulov, Ə., Rüstəmov, R. (2007). Türk dili. – Bakı, – 283 s.

4. Zeynalov, F. (2008). Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II hissə. (Sintaksis). – Bakı, – 180.
5. Korkmaz, Z. (2009). Türkiye Türkçesi Qrameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. – 1224 s.
6. Yılmaz, D. (2009). Türkiye Türkçesi Qrameri. – Anadolu, – 179 s.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	24.01.2026
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	29.01.2026
<i>Qəbul edilib</i>	11.02.2026
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Məhərrəm Məmmədli</i>